

N.NƏRİMANOV və M.Ə.RƏSULZADƏ

Şamil QURBANOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

XX əsr Azərbaycan xalqının oyanma dövrüdür. Bu vaxta qədər gah İrənin, gah da Rusiyanın təsiri altında qalmış, soyulub soğana dönmüş Azərbaycan yavaş-yavaş özünə gəlmiş, keçən əsrdə M.F.Axundov və H.Zərdabi ənənələri üzərində möhkəmlənmiş, yeni əsrin lap əvvəllərində, xüsusən 1905-ci il inqilabından sonra o, silkələnib oyanmış və bu proses durmadan irəliləmişdir. Bunu Ə.Ağayev, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ömər Faiq, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə kimi cavan ziyahlarımızda açıq-aşkar şəkildə görmək mümkündür. Bunların hamısı cavan idi. Amma böyük əksəriyyəti Rusiyanın mədəni mərkəzlərində, Avropada, Türkiyədə təhsil almış gözüaçıq adamlar idi. Onlar xalqı oyatmaq, inkişaf yollarına çıxarmaq üçün fədakarlıqla mübarizə aparırdılar. Bunların içərisində ən stajlı publisist Əhmədbəy Ağayev idi. O, rus mətbuatında çox yazırdı, sözünü açıq deyirdi. Xüsusən dinə münasibətdə Əhmədbəy Ağayev başqalarından fərqlənirdi. O, xurafata qarşı mübarizə aparsa da dini tamamilə inkar etmir və yazırdı: "İslam xaricində bizə nicat yoxdur".

O, axıra qədər də bu istiqamətdə getdi, fikrini açıq dedi.

Tək bircə dəfə Əhmədbəy Ağayev yumora keçdi. 1904-cü ildə "Kaspi" qəzetində çap etdirdiyi "Azərbaycan qadınlarının beşik nəğməsi" məqaləsi məhz yumorla yazılmışdır.

İndiyə qədər Əhmədbəy yumorla yazmamışdı. On il idi ki, yazıb-yaradırdı, amma yazıları ciddi idi, o məcaza getmirdi. Bundan sonra da onun Azərbaycan və rus dillərində nəşr etdirdiyi qəzetlərdə, başqa dövrü mətbuatda odlu-alovlu çıxışları oldu (həm Türkiyədə, həm Azərbaycanda). Yenə də yumorla yazmadı. Bu baxımdan məqalə onun müəllifinin bütünlükdə əvvəlki, hətta sonrakı yazılarından da fərqlənirdi. Əhmədbəyin rəmzə keçməyi, daha doğrusu bircə dəfə rəmzlə yazmağı Azərbaycanın o zamankı qabaqcıl ziyalıların qarşısında dərhal geniş üfüqlər açdı və əsas mübarizə formalarından biri tapıldı.

Əhmədbəyə görə Azərbaycan qadınları öz körpəsinə o zaman belə layla çalırdı: "Yat, mənim balam, yuxula! Sənin bütün həyatın, vəzifən yatmaqdan ibarət olmalıdır. Görürsən hamı şirin yuxudadır, atan da, qardaşların da, əmi və xalaların da, hətta itimiz də yatır, sən də yat! Axı, sən bütün həyatın boyu yatmalısən: gələcəkdə sən tacirmi olacaqsan,

yoxsa üləmə, bəy, ya xan - bunun heç bir fərqi yoxdur; həyatda heç nəyə qadir olmayacaqsan, yalnız mənə əzab verəcəksən, mənim ürəyimi parçalayacaqsan. Sənin xoşbəxtliyin, bütün Şərqi xoşbəxtliyi yalnız yatmaqdan, həyata göz yummaqdan, boğucu varlıqdan uzaqlaşmaqdan ibarətdir. Bunu isə ancaq yatmaqla əldə etmək olar. Bəs belə, yat, yat gözü-mün işığı, yat, bərk yat, heç başını qaldırma. Şərqdə hələlik heç bir şərti, heç bir şəfəq görünür".

Bu sözlərdə nə qədər acı kədər, gizli hüzn, dərin izzət vardır. Müəllifin daxili göz yaşlarını da, kədər və qəm yükünü də hiss etmək çətin deyildir.

Amma bir məsələ vardır ki, həmin məqalə çap olunandan ikicə həftə sonra Krımdan, Alupkadan "Müsəlmanların dostu" imzası ilə bir məqalə gəldi. "Yatmış Şərqi necə oyatmalı?" adlanan həmin məqalədə deyilirdi: "Yox, canlı insan üçün əbədi yuxuya getmək olmaz. Əbədi yuxu ölüm deməkdir. Hələlik Şərqi yalnız yuxuda ömür sürür. Onu oyatmaq üçün vasitə tapmaq lazımdır... Yatmanı oyatmaq üçün səbrlə elə etmək lazımdır ki, yuxulayan adam özü hiss etsin ki, yatmaq ona zərərdir".

Əhmədbəy də daxil olmaqla Azərbaycanın o zamankı bütün qabaqcıl ziyahları xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq üçün əsrin ilk illərindən vasitə axtarırdılar. Vasitələr, yollar bir-birindən fərqlənsə də, məqsəd bir idi: xalqı oyatmaq, onu inkişaf etmiş xalqların səviyyəsinə qaldırmaq.

Bundan bir az əvvəl Nərimanov Bakıda qiraət-xana açmışdı, Nərimanov qiraət-xanası deyilirdi ona. Başqası ayrı vasitələrə əl atır, bu yolda bir iş görmək istəyirdi. Əsil yol hələ tapılmamışdı.

"Müsəlmanların dostu" Azərbaycan xalqını oyatmaq istəyən gənc qüvvələrə bu nəcib işin həyata keçməsi üçün belə bir tövsiyə də edirdi: "Savadsız qardaşlarınızı daha çox sevin. Yatmış Şərqi üçün maarif şəfəqi ancaq o zaman doğa bilər". gənc qüvvələri, xüsusən N.Nərimanovu, Ə.Ağayevi, M.Ə.Rəsulzadəni, C.Məmmədquluzadəni, Ə.Hüseynzadəni, Ömər Faiqi bu yeni həyat uğrunda mübarizə meydanına atan da bu sevgi, bu məhəbbət idi. N.Nərimanov yazırdı: "Mən millətimə sevirəm, çünki anamı sevirəm". Anasını sevməyən adam millətini sevməz bilməz.

Vaxtilə Ə.Ağayevin müəllimi Cəmaləddin Əfqani öz şagirdi, yeni türk şerinin banisi Məmməd Əmin Yurdaqula demişdi: "Sizdə nə zaman öz şəxsi

mənliyini unudub və bədənləri özlərinə mənsub olmayan insanlar yetişərsə, o zaman qara gününüz ağ olacaq, düşüydünüz yerdən qalxacaqsınız”.

Bizim ziyalılarımız da məhz həmin qəbildən olan adamlar idi. Onlar həmvətənlərinin “qara gününü ağ etmək”, “düşüydüyü yerdən qaldırmaq” üçün xalqın qabağında şam kimi əriyirdilər. Onların məqsədi, amalı bir olsa da, tutduqları yol müxtəlif idi. Satirik yolu tutanlar “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında, müstəqil yolu seçənlər “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Füyuzat” ətrafında birləşirdilər.

“Torpaq” adı altında jurnal çıxartmağa hazırlaşan C.Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemanzadə razılıq almalarına baxmayaraq fikirlərindən dönmüş və “Molla Nəsrəddin” adında ilk yumoristik jurnalı nəşrə başladılar. “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsinin üz qabığında yatmış azərbaycanlının alman rəssamı Tiflisdə yaşayan Şmerling tərəfindən çəkilmiş bariz nümunəsi verilmişdir: Hamı yatır, birçə nəfər oyanıb, o da şıllaq atır. Bir neçə nömrə sonra yenə də milliyyət etibarilə alman olan Rotter yatmış azərbaycanlının iki karikaturasını vermişdir. Onların birində azərbaycanlı yuxudan ayılır, amma oturmuş vəziyyətdədir, ikincidə isə elə otura-otura gözlərini açır. Jurnal hər ikisinin aldığı vəziyyətə görə rusca və azərbaycanca yazır: allaha şükür, müsəlman oyanır, ikincisində isə “həm də gözlərini açır”.

1906-cı ildən bu istiqamətdə gedən, ətrafına demokratik qüvvələri toplayıb bütünlük Şərqa yayılan “Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycan xalqının həyatında necə böyük rol oynadığı aydındır.

Müstəqil yolu tutanlar - sözü açıq deyənlər içərisində Nəriman Nərimanov və M.Ə.Rəsulzadə xüsusilə seçilirdi. Təsədüfi deyildir ki, uzun müddət Tiflisdə sensor işləmiş Şərif Mirzəyev 1919-cu ildə yazırdı ki, Birinci rus inqilabı “Qafqaz müsəlmanları içərisində yalnız dörd nəfər həqiqətən istedadlı publisist meydana çıxartdı: Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə və Ömər Faiq Nemanzadə”.

Şərif Mirzəyev bu sözləri deməkdə çox haqlı idi. M.Ə.Rəsulzadə həqiqətən nüfuzlu və tutarlı jurnalist idi. O, 1903-cü ildə “Şərqi rus” qəzetindən başlamış “Dəvət-Qoç”, “İrşad”, “Təkamül”, “Füyuzat”, “Tərəqqi” qəzetlərinin hamısında və “Dirilik” jurnalında çox aktiv çıxış edirdi. O, 1909-cu ildə çarizm tərəfindən sıxışdırılıb İrana gedəndə də Bakı mətbuatına yazılar göndərir, Türkiyədə olanda da çox qızgın şəkildə publisistika və tərcüməçiliklə məşğul olurdu.

Nəhayət Bakıya dönəndən sonra 1915-ci ildə Bakıda “Açıq söz” qəzetini nəşrə başlayır və “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” sözlərini ilk dəfə qəzetin epigrafına çıxarır.

Nərimanovun da özünün rəmlə yazdığı yeganə əsəri olan “Bir kəndin sərgüzaştı” həmin qəzetdə dərc olunmuşdu. Rəsulzadə həmişə Nərimanova

“böyük qardaşım” deyərdi.

Belə bir adamın, tutarlı qələm sahibinin təəssüf ki, Bakıda son vaxtlara qədər nə haqqında bir əsər yazılmış, nə də ölməz əsərləri çap olunmuşdur. Amma mühacirətdə bu əsərlər gen-bol nəşr edilmiş, haqqında külli miqdarda material verilmişdir. Xüsusən onun məşhur əsəri “Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” kimi monumental əsəri 1941-ci ildə yazılsa da müəllif müharibənin yaratdığı çətinliklər nəticəsində onu çap etdirə bilməmiş və 1951-ci ildə Ankarada çap edilmişdir.

Bundan sonra onun “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Əsrimizin Səyavuşu”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” və sair əsərləri Azərbaycan oxucularına çatdırıldı.

Azərbaycanda M.Ə.Rəsulzadənin haqqında söhbət əsasən 1990-cı illərdən başlamış, gözəl əsərlər yazılmışdır. Mərhum Mövsüm Əliyev bu cığırını açdı, gözəl məqalələr yazdı. Xüsusən mənim müəllimim professor Şirməmməd Hüseynovun böyük zəhmət hesabına hazırladığı M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin birinci cildi 1992-ci ildə, ikinci cildi 2001-ci ildə çapdan çıxdı. Təəssüf ki, bu M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığının ancaq bir hissəsini, daha doğrusu 1912-ci ilə qədər olan dövrünü əhatə edir, onun publisistik fəaliyyətinin ən qızgın dövrləri hələ öz tədqiqatçısını gözləyir.

M.Ə.Rəsulzadə haqqında ən çox yazan Nəsiman Yaqubludur. Onun “Məmməd Əmin Rəsulzadə” monoqrafiyası (Bakı, 1991), “Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məmməd Əmin Rəsulzadə” (Bakı, 2001) və s. əsərləri işıq üzü görmüşdür. Bu əsərlərdə yaxşı yerlər çoxdur. Amma təəssüf ki, Nəsiman Yaqublu tədqiqatını birtərəfli aparır, xüsusən M.Ə.Rəsulzadəni Nəriman Nərimanovla qarşı-qarşıya qoyur, dövrü nəzərə almadan Nərimanova böhtan yağdırmaqda davam edir: “Nərimanov öz tutduğu yanlış yoldan əl çəkmirdi” - deyər ona iftiral-ar yağdırır. Mən bu kitaba vaxtilə rəy vermişəm və Nərimanova aid bu kimi yerləri əsərdən çıxartmağı məsləhət görmüşəm. O da gəlib dedi ki, bəzi yerləri çıxartmışam, bəzilərini də yumşaltmışam. Əsər çap olunandan sonra gördüm ki, Nəriman Nərimanova yenə əvvəlki münasibət yerindədir. O, sonralar dövrü mətbuatda məqalələrində də Nərimanova iftiral-ar yağdırmaqda davam edir. Mən bunları “Nəriman Nərimanov dünyası” (Bakı, 2001) əsərimdə tənqid etmişəm.

M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığından bəhs edən alimlərdən biri də Vaqif Sultanlıdır. Onun 1993-cü ildə çap etdirdiyi “Məmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası”, 1996-cı ildə yazdığı “Ağır yolun yolçusu” əsərləri maraqla oxunur. Vaqif müəllimin başqa əsərləri də vardır. Amma o da Nərimanovu sevmir. Eybi yox, vaxt gələr sevar.

M.Ə.Rəsulzadəni ehtirasla təbliğ eləyənlər N.Nərimanovu da həmin ehtirasla tənqid edirlər. Mənim ələməmdə bu belə olmamalıdır. Bunların

Soldan: M.Əzizbəyov, N.Nərimanov (ayaq üstə), Ə.Topçubaşov və M.Rəsulzadə

ikisi də Azərbaycan xalqının lideridir, ikisi də xalqını, vətəninə sevən, onu nicat yoluna çıxarmağa çalışan vətənpərvərlər idi. Üstəlik bir-birini sevən, qiymətləndirən, heç biri o birinin başından bir tük də əskik olmasını istəməyən adamlar idi. Mənim "Nəriman Nərimanov dünyası" kitabımdan danışan hörmətli professorumuz, ağsaqqal alimimiz Pənah Xəlilov yazır ki, "M.Ə.Rə-sulzadə ilə N.Nərimanovu qarşı-qarşıya qoymaq" olmaz. Onların bir-birinə "zərrə qədər pis fikirləri olmadığını" da söyləyən Ş.Qurbanov "hər iki babamız haqqında hörmət və sevgi" ilə danışır. Professor P.Xəlilov fikirlərini davam etdirərək deyir: "Bu həm də ibrətlidir. Ona görə ibrətlidir ki, Ş.Qurbanov N.Nərimanova münasibətdə yaşadıklarından, ya tələbələrindən kiminləsə barışmadığı kimi, yaşadıkları dövrə görə nüfuzlu şəxsiyyətlərin də səhvi ilə barışmır. Barışmayan gərək barışmazlığını faktlarla sübuta yetirə bilsin. Bəli, "Nəriman Nərimanov dünyası" kitabının müəllifi iddialarını sübutsuz qoymur".

Bu iki dahinin mübarizəsi pis vaxta düşdü. M.Ə.Rəsulzadənin qurduğu dövlət 2 ilə qədər yaşadı, N.Nərimanovun başçılıq etdiyi respublika Nərimanovla birlikdə ondan bir qədər artıq yaşadı. Zaman doğrudan da qarışıq idi.

O əlverişsiz vaxtdan, siyasi çaxnaşmalardan baş çıxara bilməyənlər N.Nərimanovla M.Ə.Rəsulzadəni qarşı-qarşıya qoyur, "birincinin simasında xəyanətkar, ikincinin simasında fədakar millət xadimi-

nin obrazını" yaratmağa səy göstərirlər. Professor Xeyrulla Məmmədov bu sözləri deyərəkən belə bir maraqlı analogiya gətirir: "İstər Nərimanov, istərsə də Rəsulzadə "müstəmləkəçilik" deyilən bir faciə əsərinin bərabər amplitudaya malik qəhrəmanları idi. Onlar və onların təmsil etdikləri siyasi qüvvələr azad və müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu ali niyyəti həyata keçirmək vasitələrinə gəldikdə isə, onlar xeyli rəngarəng idi. Eyni siyasi cəmiyyətdə əlvan, hətta bir-birinə zidd siyasi əqidələrin meydana çıxması, şübhəsiz qəbahət deyil. Əksinə, insanların, o cümlədən bu idealların daşıyıcılarının təbii hüququdur. Bundan ötrü sivilizasiyalı cəmiyyətlərdə insanları ittiham edib tarixin məhkəməsinə çəkmirlər .

Bizim qan düşmənimiz ermənilər bizə imkan vermirdilər. Xəbis niyyətləri, açıq-aydın terrorları, Azərbaycanı qana çalxamaları bizi göz açmağa qoymurdu. Demokratik Cümhuriyyətin parlaman üzvləri olan ermənilər ya iclaslara gəlmir, gələndə də pozuculuq salırdılar. "Azərbaycan" qəzetinin o zamankı redaktoru Üzeyir Hacıbəyov 1918-ci il dekabrın 16-da yazırdı: "Ağzımızı açıb söz demək istədikdə möhtərəm rus demokratiyası naminə iş görən həriflər başımıza elə qapazlar salmağa başladılar ki, yerimizi, yurdumuzu da qapaz vuranlara qoyub hərəməz bir diyara qaçmağı səlah bildirdik".

Böyük bəstəkar onu da deyirdi ki, "biz öz payımıza

düşən hissəni almaq üçün qan da tökdük, can da verdik, baş da yarıq". Daha doğrusu, "on minlərcə qurban verdik, çaylarca qan axıtıq". Nəzərə almaq lazımdır ki, Demokratik Cümhuriyyət təslim aktına qol çəkəndən dərhal sonra onun başçularından Fətəli xan Xoyski, Həsənbəy Ağayev və başqaları ermənilər tərəfindən xaincəsinə öldürüldü.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yıxılandan xeyli sonra Bakıya gələn Nərimanov tamam tək idi. Özü də icraçı idi, əsas həlledici rəhbər deyildi. Onun böyüklüyü orasında idi ki, yuxarıda həll edilən və Azərbaycan xalqının zərərinə olan məsələlərin həyata keçməyinə mane olurdu. Mikoyan deyirdi ki, "Nəriman Nərimanovu İnkilab Komitəsinin sədri seçərik, amma onu elə əhatə edərik ki, öz nüfuzundan istifadə edə bilməsin".

Nəriman Nərimanov bir nəfərin də ölümünə fərman verməmişdi. M.Ə.Rəsulzadənin bəxti onda kəsdi ki, o, Nərimanov Bakıya gələndə qədər Lahıcda gizlənmişdi. Nərimanov gələndə Tiflisə gedərkən Qaraməryəmdə tutulub Pankratov kimi bir cəlladın əlinə keçmişdir. Xalq da çox narahat idi. Nərimanov "Kommunist" qəzetində elan verdirmişdir ki, M.Ə.Rəsulzadəni heç bir təhlükə gözləmir. Stalin Bakıya gəldi, Nərimanov onunla danışıdı və M.Ə.Rəsulzadəni onunla Moskvaya göndərdi. Generalardan Ə.Şıxlinskini, S.Mehmandarovu da bu yolla Pankratovun əlindən alıb xilas elədi, Üzeyir Hacıbəyovu ölümdən qurtardı. Əlindən gələn bunlar idi. Özü də böyük şeylər idi.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd edim. Nəriman Nərimanov haqqında qatı düşmənçilik mövqeyindən çıxış edən "Yeni müsavat" qəzeti bu yaxınlarda çox maraqlı bir müsahibə dərc etmişdir: Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayına gəlmiş, Fransada yaşayan 84 yaşlı Qədim Süleyman M.Ə.Rəsulzadə ilə yaxınlığından, onunla söhbətlərindən danışmaqla bərabər bir məsələyə də toxunur: "Əlimərdən bəy Topçubaşiyə və Ağarza Tağıyevə xaricə getmək üçün pasportu və vizanı Nəriman Nərimanov şəxsən təqdim etdi".

N.Nərimanov "pasportu və vizanı şəxsən təqdim" etməyə də bilərdi. Amma daha maraqlısı və qiymətli o idi ki, N.Nərimanov onlara demişdi: "Aradan çıxın, yoxsa Müsavata yaxın olduğunuz görə bolşeviklər başınızı əkəcəklər. Bunların hər ikisi öləndək Nəriman Nərimanova allahdan rəhmət diləyirdi".

Çünki Nəriman Nərimanov bolşevik deyildi, sosialist idi. Bolşevizmdən zəhləsi gedir, onu rəzalət adlandırır. Bolşeviklərin gördükləri işi görmürdü və yaxud buna imkan vermirdi. Həmin illərdə türk diplomatı Rza Nura demişdir: "Bolşeviklik nədir? Bu rəzalət bizə yaraşmaz".

Bu idi N.Nərimanov. O, xalqını Orconikidze, Mikoyan, Mirzoyan kimi cəlladlardan qoruyub saxlamalı idi. Xalq da müdrikləri və liderləri ilə, görkəmli və nadir adamları ilə tanınır və yaşayır.

Rəsulzadə Bakıda, həbsdə olan da Nərimanovun imzası ilə qəzetdə məlumat verilmişdir: "Rəsulzadənin həyatı əmniyyət altındadır, əhalinin bu xüsusda əmin olmasını və həyəcana düşməməsini tövsiyə edirik".

Nə Nərimanov, nə də Rəsulzadə xalqının görkəmli adamlarının məhv edilməsini istəmədilər.

Bizim yuxarıda adını çəkdiyimiz Əhməd bəy Ağayev 1921-ci ildə N.Nərimanova məktub yazmış və vətəninə gəlməyə icazə verməyi xahiş eləmişdir. Bu məktub o zaman "Kommunist" qəzetində dərc olunmuşdur. Amma Nərimanovun ona cavabı insaniyyətdən doğurdu. Əhməd bəy Ağayev ikinci dəfə N.Nərimanova məktub göndərmiş və "sənin gözlərindən öpürəm" demişdir. Bunların heç biri təsadüfi deyil.

N.Nərimanova böhtan yağdıranların hərəkətidən hirsələnən hörmətli və qocaman yazıçımız Qılman İlkin yazır: "Üzdən iraq ziyalılar qoy bir dəfəlik başa düşsünlər ki, Nərimanova qarşı yenə belə iddialarla meydana atılsalar bu dəfə təkə Ş.Qurbanov deyil, bəlkə də bütün qabaqcıl ziyalılar ayağa qalxacaqlar".

Yox, bizə bu məsələdə ayağa qalxmaq, qarşı durmaq lazım deyil, ara qarışdırmaq, iz azdırmaq, "mən də varam" deyər özünü gözə soxmaq yaramaz. Bu iki şəxsiyyətin başına nələr gəldiyini düşünmək lazımdır. M.Ə.Rəsulzadənin də, N.Nərimanovun da, hər ikisinin başı bəlalər çəkdi, ikisi də vətənidən kənardə öldü - biri Moskvada, o biri isə Ankarada. Bu idi bunların müsibəti. Hələ mən dünyaya səpələnmiş ziyalılarımızın taleyindən danışmıram, hələ quldur ermənilərin qəfil hücumu nəticəsində pələsək olub dağılan, namərdcəsinə məhv edilən, ana-baladan, bala-atadan ayrı düşən, bəzən də vəhşicəsinə öldürülüb, heç adı da qalmayan talesizlərdən söz açmıram. Babalarımızın, nənələrimizin saç yolub, qan töküüb fəryad qoparmağından söhbət salmıram. Bütün bunlar, Ömər Faiqin sözləri ilə desək "Ölümdən də betər" hadisələr bizim xalqımızın başına gətirilən faciələr idi. Gəlin bunları xalqını sevən bir adamın adına bağlamayaq. Nəriman Nərimanov da bizindir, Məmməd Əmin Rəsulzadə də bizindir. Bunlar millət adlanan bir ağacın iki budağıdır, bir millətin iki gözüdür. Bunları bir-birindən ayırmaq və birini digərinə qarşı qoymaq olmaz. Bu bizim hamımızın borcudur. İkisinin də ruhu şad, yeri behişt olsun.

Müəllifin "Nəriman Nərimanov. Ömrünün son illəri" kitabından